

Trabzon İlahiyat Dergisi
Trabzon Theology Journal
ISSN 2651-4559 | e-ISSN 2651-4567
TİD, cilt / volume: 7, sayı / issue: 2
(Güz / Autumn 2020): 227 - 262

**Kosova Toplumunda Covid-19 Korkusu, Anksiyete ve Bireysel
Dindarlık Üzerine Bir Araştırma**
A Research on Fear of Covid-19, Anxiety and Individual Religiosity in
Kosovo Society

Feim Gashi

Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Din Psikolojisi Anabilim Dalı
Assist. Prof., Kırklareli University, Faculty of Theology,
Department of Psychology of Religion
Kırklareli/Turkey

e-mail: feimgashi@klu.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2059-4649>

DOI: 1033718/tid.800472

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 26 Eylül 2020 / September 2020

Kabul Tarihi / Date Accepted: 2 Aralık 2020 / December 2020

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December 2020

Atıf / Citation: Feim Gashi, "Kosova Toplumunda Covid-19 Korkusu,
Anksiyete ve Bireysel Dindarlık Üzerine Bir Araştırma", *Trabzon İlahiyat
Dergisi* 7/2 (Güz 2020): 227 - 262

web: <http://dergipark.gov.tr/tid>

mailto: trabzonilahiyatdersisi@gmail.com

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Copyright © Published by Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

Trabzon University, Faculty of Theology,

Trabzon, 61080 Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Kosova Toplumunda Covid-19 Korkusu, Anksiyete ve Bireysel Dindarlık Üzerine Bir Araştırma

Öz

Covid-19 virüsü, Dünya Sağlık Örgütü (WHO/DSÖ) tarafından son dönemlerde ortaya çıkmış en ciddi virüslerden biri olarak kabul edilmektedir. Zira Dünya Sağlık Örgütü covid-19 virüsünün neden olduğu salgını, 11 Mart'tan itibaren pandemi olarak ilan etmiştir. Bu ilan, covid-19 virüsünün dünyanın pek çok ülkesinde ve bölgesinde yayıldığını göstermektedir. Virüsün hızlı yayılışı ve ölüm oranlarının yüksek olması insanlarda korku, kaygı, anksiyete vb. psikolojik durumların artmasına neden olmuştur. Bu gerçeklerden yola çıkarak Kosova'da yaşayan insanların covid-19 gerçeği karşısında korku, anksiyete ve bireysel dindarlık durumlarını belirlemeye yine covid-19'un neden olduğu korku ile bireysel dindarlık, yaş, cinsiyet, eğitim ve ekonomik durumları arasındaki ilişkiyi tespit etmeye çalıştık. Araştırma, tarama yöntemine uygun, anket tekniğinin kullanıldığı bir saha araştırması niteliğindedir. Örneklem, *Kosova'da yaşayan bireylerden* (N=152) oluşmaktadır. Örneklem, *Covid-19 Korkusu, Yaygın Anksiyete Bozukluğu ve Bireysel Din Envanteri* uygulanmıştır. Elde edilen bulgulara göre, bireysel dindarlık ile covid-19 ve eğitim durumu; anksiyete ile cinsiyet ve ekonomik durum arasında anlamlı bir farklılık görülmüştür. Bunun yanında covid-19 korkusu ve anksiyete değişkenleri arasında pozitif; covid-19 korkusu ve beş vakit namaz kılma ile Ramazan orucu tutma arasında negatif yönlü bir korelasyonun olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Kosova, Covid-19, Korku, Anksiyete, Bireysel dindarlık.*

A Research on Fear of Covid-19, Anxiety and Individual Religiosity in Kosovo Society

Abstract

Covid-19 is recognized by the World Health Organization (WHO) as one of the most serious viruses recently experienced. So the World Health Organization declared the covid-19 virus as a pandemic since March 2020. This announcement shows that the covid-19 virus has been spreading to all regions of the world. The spreading of the virus rapidly and a highly death rates cause increasing of psychological problems -fear, anxiety, etc. in humans. Based on these facts, we focused to determine the anxiety, fear and individual religiosity of people in Kosovo against the reality of covid-19. We also tried to recognize the relationship between the fear caused by covid-19 and individual piety, age, gender, education and economic status. This article is a kind of field study wherein the survey technique is used and in accord with screening method. The sample consists of individuals (N = 152) in Kosovo. In the sampling *Fear of Covid-19, Common Anxiety Disorder and Individual Religion Inventory* were applied. According to the findings there is a significant difference between individual religiosity and covid-19; anxiety, gender, educational and economic status. Also, there is positive between covid-19 fear and anxiety variables; it has not been determined that there is a negative correlation between fear of covid-19 and praying five times a day and fasting in Ramadan.

Keywords: *Kosovo, Covid-19, Fear, Anxiety, Individual religiosity.*

Giriş

Covid-19 pandemisi günümüzde geçmişte hiç olmadığı kadar bireyleri, toplumları ve devletleri tehdit etmektedir. Zira öldürücü olan bu virüsün hızlı yayılması bireyde kaygı, korku, huzursuzluk ve karmaşa hissi meydana getirmektedir.¹ Bunun yanında tıp biliminden beklenen çözüm yollarının hala istenilen seviyede olmaması, bu tehdidin artarak devam etmesine neden olmaktadır. Ekonomik ve siyasi zararları yanında şüphesiz en çok tahribatı bireysel sağlık konusunda yapmaktadır. Başka bir ifadeyle korku, anksiyete ve kaygı gibi psikolojik tehditler ruh sağlığını en çok etkileyen psikolojik faktörlerdir. İnsanların içinde bulunduğu böyle dönemler en çok sığınmaya ihtiyaç duydukları dönemlerdir. Bu sığınma mercii bireyden bireye değişse de genellikle doğaüstü bir güç olarak düşünülmektedir. Yani insanoğlunun ve onun geliştirmiş olduğu bilimin çözüm üretmede geç kaldığı ya da üretmediği durumlar karşısında bireyin en çok sığındığı ve yardım talep ettiği gücün, doğaüstü bir güç olduğu söylenebilir.

“Ne kadar modernleşme o kadar sekülerleşme” düşüncesi her ne kadar modern dönemin parolası olmuş olsa da hala insanoğluna istediği güveni sağlayamamaktadır. Zira pozitif bilim hiç olmadığı kadar gelişmiş durumdadır. Ancak virüs ortaya çıkmalı bir yıl olmasına rağmen hala covid-19 ile ilgili tam bir çözüm üretilmiş değildir. Bu, bilimin çözüm üretmeyeceği anlamına gelmiyor ancak çözümün gecikmesi insanoğlu için istenilen bir durum değildir. Başka bir ifadeyle, covid-19 salgını, deprem, sel vb. olaylar karşısında zayıf ve güçsüz kalan insanoğlu, gözünü doğaüstü bir varlığa çevirmektedir ve durumları anlama ve anlamlandırma yoluna başvurmaktadır.

İnsanoğlu yaratılışından itibaren etrafta olan biten her şeye bir anlam yükleme eğilimine sahiptir. İnsan bu anlamlandırma ile hayattaki bu mücadelesinde daha emin adımlarla ilerlemeye çalışır. Çünkü anlamsızlık insanoğlunun en son karşılaşmak istediği şeydir. İşte bu anlamsızlıktan insanoğlunu kurtaran din, hayata anlam katan sistemlerin başında gelir.²

1 Tayyab Rashid, “Güvenli bir Mesafeden Bağlanmanın -Güçlü Yönlerimize Dayanan- 101 Yolu”, *Kaygı Çağı- Salgın Zamanlarında Ruh Sağlığı*, ed. Kemal Sayar (İstanbul: Kapı Yayınları, 2020), 45.

2 Abdülkerim Bahadır, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2011), 115.

Başka bir ifadeyle, dini inançlar insanın anlama ihtiyacına cevap vererek, yaşanan hadiseler karşısında sebep sonuç ilişkisi kurmasını kolaylaştırmaktadır.³

Covid-19 salgını yeni bir pandemi sorunu olduğundan dolayı konuyla ilgili yeterli bilimsel çalışma bulunmamaktadır. Ancak, buna rağmen hem yurtdışında⁴ hem ülkemizde⁵ konunun farklı yönleriyle araştırıldığını görmekteyiz. Aynı zamanda covid-19 ile ilgili; *Bazı Demografik Değişkenler Bağlamında Covid-19 Pandemi Neslinin Dindarlık ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma*,⁶ *Kovid-19 Sürecinde Yaşlı Olmak: 65 Yaş ve Üstü Vatandaşlar İçin Uygulanan Sokağa Çıkma Yasağı Üzerine Değerlendirmeler ve Manevi Sosyal Hizmet*,⁷ *Koronavirüse Yakalanmış Kişilerde Tedavi Döneminde Dini Başa Çıkmanın Etkisi*,⁸ *Kutsal Dünyanın Virüsle İmtihanı: Post-Pandemik Dönem ve Din*,⁹ *Küresel Salgın Zamanında Din Görevlileri Gözüyle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yaygın Din Hizmeti ve Eğitimi*,¹⁰ *Koronavirüs (Covid-19) Salgını Sonrası 20-60 Yaş Arası Bireyle-*

-
- 3 Asım Yapıcı, "Kovid-19 Küresel Salgına Dini ve Din Dışı Yüklemeler: Tanrı'nın Gazabı mı, İnsanın Suçu mu?", *Küresel Salgınlara Farklı Bakışlar*, ed. Ejder Okumuş (Ankara: Eskiye Yayınları, 2020), 126.
  - 4 N.T. Wright, *God And the Pandemic- A Christian Response on the Coronavirus and Its Aftermath* (Paperback - June 19, 2020).; Wesley J. Wildman vd., *Religion and the COVID-19 pandemic*, Published online: (15 Apr 2020).
  - 5 Kemal Sayar, *Kayı Çığı-Salgın Zamanlarında Ruh Sağlığı* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2020).; Ejder Okumuş, *Küresel Salgınlara Farklı Bakışlar*, (Ankara: Eskiye Yayınları, 2020).; Muhammet Kızılgöç vd., *COVID19 Sürecinde Yaşlılarda Ruh Sağlığı ve Dini Başa Çıkma: Uygulamalı Bir Model Geliştirilmesi ve Etkililiğinin Test Edilmesi*, (Proje No: SBA-2020-8594), Atatürk Üniversitesi Bap, 2020.
  - 6 Fatih Kandemir, "Bazı Demografik Değişkenler Bağlamında Covid- 19 Pandemi Neslinin Dindarlık ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma", *Tokat İlmîyat Dergisi*, 8/1 (Haziran 2020), 99-129.
  - 7 Nevzat Gencer, "Kovid-19 Sürecinde Yaşlı Olmak: 65 Yaş ve Üstü Vatandaşlar İçin Uygulanan Sokağa Çıkma Yasağı Üzerine Değerlendirmeler ve Manevi Sosyal Hizmet", *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 4/1 (2020), 35-42.
  - 8 Feim Gashi, "Koronavirüse Yakalanmış Kişilerde Tedavi Döneminde Dini Başa Çıkmanın Etkisi", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Haziran 2020), 511-535.
  - 9 Muhittin İmlı, "Kutsal Dünyanın Virüsle İmtihanı: Post-Pandemik Dönem ve Din" *Dini Araştırmalar*, 23/57 (2020), 65-94.
  - 10 Amine N. Çıtırık – Zeki S. Zengin, "Küresel Salgın Zamanında Din Görevlileri Gözüyle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yaygın Dini Hizmeti ve Eğitimi", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Özel Sayı (Temmuz 2020), 599-624.

rin Psikolojik Dayanıklılıklarının Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi,¹¹ *Covid-19 Küresel Salgınına Eko-Dini Tepkiler: Çevre Hareketleri Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme*,¹² *Covid-19 Pandemisinde Yetişkinlerde Yaşamın Anlamı ve Ölüm Kaygısı İle İyilik Hali Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*,¹³ *Koronavirüs Salgını Sürecinde Yaşlıların Örselenen Onuru ve Hadislerde Yaşlıların Konumu*¹⁴ Hz. Peygamber'in Hadislerinde Tedavî ve Karantina¹⁵ gibi çalışmalar gerçekleştirilmiş ve bu çalışmalarda konular farklı değişkenlerle ilişkilendirilerek incelenmiştir. Covid-19 sorunu yeni bir sorun olduğundan dolayı hem ülkemizde hem de dünya genelinde çok az bilimsel çalışma yapılmıştır. Özellikle bizim çalışmayı yürüttüğümüz Kosova Cumhuriyeti'nde covid-19 ve dini inanç ile ilgili şimdiye kadar herhangi bir akademik çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu çalışma hem covid-19 korkusu hem anksiyete hem de bireysel dindarlığın önemini ve özellikle de aralarındaki ilişkiyi tespit etmek açısından önem arz etmektedir.

Bu çalışmada, katılımcıların covid-19 korkusu, anksiyete ve bireysel dindarlık ile olan ilişkisi çerçevesinde incelenmektedir. Bu bağlamda çalışmada, ilk olarak, "katılımcıların covid-19'un sağlamış olduğu korku ve anksiyete ile başa çıkmada dini inancın etkisinin olup olmadığı?" sorusuna nasıl bir cevap verildiği tespit edilmeye, ayrıca covid-19'un sağlamış olduğu korku ve anksiyete ile cinsiyet, yaş, eğitim ve ekonomik durumun da nasıl bir etkiye sahip olduğu tespit edilmeye çalışılmaktadır. Dini inancın depresyon, sel, savaş, kaza, hastalık gibi krizler karşısında bireylere sağlamış olduğu anlam ve anlamlandırmayı, covid-19 konusunda da sağlayıp sağlamadığını tespit etmeye çalışacağız.

11 Özgür Tönbul, "Koronavirüs (Covid-19) Salgını Sonrası 20-60 Yaş Arası Bireylerin Psikolojik Dayanıklılıklarının Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi", *Uluslararası Akademik Psikolojik Danışma ve Rehberlik Araştırmaları Dergisi* 2/2 (Haziran 2020), 159-174.

12 Nilgün S. Kılıç, "Covid-19 Küresel Salgınına Eko-Dini Tepkiler: Çevre Hareketleri Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme", *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3/1 (Haziran 2020), 116-127.

13 Arzu Özyürek - Derya Atalay, "Covid-19 Pandemisinde Yetişkinlerde Yaşamın Anlamı ve Ölüm Kaygısı İle İyilik Hali Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", *TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi* 12746 (Haziran 2020), 458-472.

14 Recep Ertuğay, "Covid-19 Koronavirüs Salgını Sürecinde Yaşlıların Örselenen Onuru ve Hadislerde Yaşlıların Konumu", *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 3/1 (Haziran 2020), 51-62.

15 Recep Ertuğay, "Hz. Peygamber'in Hadislerinde Tedavî ve Karantina", *Taras Shevchenko 5th International Congress on Social Sciences The Book of Full Paper*, 2020, 124-140.

Hastalık, deprem, sel, savaş vb. krizlerde olduğu gibi covid-19 karşısında da insanoğlu zaman zaman kendini zayıf, güçsüz ve aciz olarak görebilir. Ancak buna rağmen insanoğlu bu felaket veya krizleri anlama ve anlamlandırma konusunda her zaman çaba göstermektedir. Anlam ve anlamlandırma konusunda insanoğlunun başvurduğu en önemli yollardan biri dini inançlarıdır. Zira bu felaketler veya krizlere dini inançlar bir anlam yüklemekte ve böylece problemler ile başa çıkmada olumlu etkiler oluşturma potansiyeli taşımaktadırlar.¹⁶ Başka bir ifadeyle dini inanç, sağlamış olduğu anlam ve anlamlandırma ile insanı, hem psikolojik olarak sağlıklı hem de sorunlarıyla başa çıkan bir birey haline getirir.¹⁷

Aslında dini inançlar sadece kriz dönemlerinde değil aynı zamanda normal hayat şartlarında da insanoğlunun hayatına anlam katmaktadır. Ancak kriz dönemlerini yaşayan bireyler bu tür anlam ve anlamlandırmaya daha çok ihtiyaç duymaktadır. Çünkü bu dönemler hem daha karışık hem de daha sıkıntılıdır. Bundan dolayıdır ki bu dönemlerde Yüce varlığa sığınma ve O'ndan yardım talep etme ihtiyacı daha çok hissedilmektedir.¹⁸ Ayrıca bu sığınma insanoğluna krizleri anlama ve anlamlandırma konusunda önemli katkılar sağlamaktadır. Zira Gashi tarafından yapılan *Koronavirüse Yakalanmış Kişilerde Tedavi Döneminde Dini Başa Çıkmanın Etkisi* adlı çalışmada da benzer sonuçlar elde edilmiştir.¹⁹ Çalışmada katılımcıların büyük çoğunluğu, süreci anlama ve anlamlandırma konusunda dini inancın önemli bir etkisinin olduğunu vurgulamıştır.

Covid-19 virüsünün günümüzde neden olduğu salgın gibi eski dönemlerde de benzer virüslerin neden olduğu salgınların yaşandığı ve insanoğlunu tehdit ettiği bilinmektedir. Başka bir ifadeyle, Dünya Sağlık Örgütü tarafından pandemi olarak kabul edilen covid-19 salgınına bezer pandemiler daha önce de yaşanmıştır. Kara Veba, 1347-1351 yılları arasında Avrupa'da büyük yıkıma yol açmış, Avrupa nüfusunun 3'te 1'inin

---

16 Talip Küçükcan - Ali Köse, *Doğal Afetler ve Din* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 17.

17 Kenneth I. Pargament, *The Psychology of Religion and Coping* (New York; The Guilford Press, 1997), 48.

18 Gashi, "Koronavirüse Yakalanmış Kişilerde Tedavi Döneminde Dini Başa Çıkmanın Etkisi", 109.

19 Gashi, "Koronavirüse Yakalanmış Kişilerde Tedavi Döneminde Dini Başa Çıkmanın Etkisi", 109.

ölümüne neden olmuştur.²⁰ 1918-1919 kış aylarında yaşanan İspanyol gribi de bunlardan biridir. İspanyol gribinden 50-140 milyon insanın öldüğü ifade edilmektedir.²¹ Yine son yüzyılda dünya HIV/AIDS ile yüz yüze gelmiştir. İlk defa 1976 yılında ortaya çıkan bu hastalığın 1981'den bu yana en az 30 milyon can aldığı ifade edilmektedir. 25 Eylül 2020 den itibaren bugüne kadar covid-19 virüsü dünya genelinde 32 milyon insana bulaşmış durumdadır ve bunlar içerisinde 983 bin kişi hayatını kaybetmiştir. Kosova Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığının açıklamalarına göre ise covid-19 virüsü Kosova'da 15,333 kişiye bulaşmış ve içlerinden 616 kişi vefat etmiştir. Kısacası insanlık tarihi içerisinde pandemi sayılabilecek salgınların dönem dönem yaşandığı ve bu salgınların neden olduğu hastalıkların milyonlarca insanın canına mal olduğu anlaşılmaktadır.

1. Araştırmanın Modeli ve Hipotezleri

Araştırmanın Modeli

Şekil 1: Değişkenler Arası İlişkileri Gösteren Model

Demografik Değişkenler	
- Cinsiyet	- Covid-19
- Yaş <	- Korkusu Anksiyete
- Ekonomik Durumu >	∨ ∟
- Eğitim Durumu	- Bireysel Dindarlık Envanteri

Araştırmamızda covid-19, anksiyete ve bireysel dindarlık ve demografik değişkenler (cinsiyet, yaş, ekonomik ve eğitim durumu) temel değişkenlerdir. Bu değişkenler arasındaki ilişkiler ayrıntılı bir şekilde şekil 1'de sunulmuştur. Bunun yanında araştırmamızda bu değişkenler arasında ilişkilerin olup olmadığı, varsa ilişkilerin hangi yönde olduğunun tespiti ve yorumlanması da amaçlanmıştır.

Araştırmanın Hipotezleri

Araştırmamızın ana hipotezi şudur: Katılımcılar covid 19 korkusu, anksiyete ve bireysel dindarlık konusunda cinsiyet, yaş, ekonomik ve eğitim durumu değişkenine göre farklılık gösterir.

20 Ejder Okumuş, "Afetleri Çok Yönlü Okumanın Önemi", *Küresel Salgınlara Farklı Bakışlar*, ed. Ejder Okumuş (Ankara: Eskiye Yayınları, 2020), 24.

21 Alfred W. Crosby, *America's forgotten pandemic: The Influenza of 1918*. (New York: Cambridge University Press, 2003), 209.

Kadın katılımcıların covid-19 korkusu, anksiyete ve bireysel dindarlık düzeyi erkek katılımcılara göre daha yüksektir. Yaş arttıkça covid-19 korkusu, anksiyete ve bireysel dindarlık artmaktadır.

Ekonomik durumu kötü olan katılımcıların covid-19 korkusu, anksiyete ve bireysel dindarlık düzeyi ekonomik durumu iyi olan katılımcılara göre daha yüksektir.

Eğitim durumu yüksek olan katılımcıların covid-19 korkusu ve anksiyete düzeyi eğitim durumu düşük olan katılımcılara göre daha yüksektir; bireysel dindarlık konusunda ise eğitim durumu düşük olan katılımcılara göre daha zayıftır.

Katılımcılarda genel olarak bireysel dindarlığın yüksek olması covid-19 korkusu ve anksiyete düzeylerinin azalmasında olumlu etkiye sahiptir.

Katılımcılarda covid-19 ve anksiyete oranı ile beş vakit namaz kılma, Ramazan orucu tutma, dua etme ve yüzünden/ezbere Kur'an okuma arasında negatif yönlü ve anlamlı bir ilişki bulunmaktadır.

2. Metod

Araştırmada Örneklem ve Olgusal Durum

Araştırmada dokümantasyon ve betimsel ilişkiyel tarama modeli metod olarak kullanılmıştır. Elde edilen veriler anket tekniği ile elde edilmiştir.

Araştırmamızın örneklemini oluşturan katılımcıların demografik özellikleri şöyledir: 114'ü (%75) erkek, 38'i ise (%25) kadındır. Yaş durumu bakımından deneklerin 25'i (%16,4) 13-20 yaş, 42'si (%27,6) 21-30 yaş, 75'i (%49,3) 31-54 yaş aralığında ve 10'u (%6,6) 55 ve üzeri yaşlarda olduklarını belirtmişlerdir. Ekonomik durum bakımından katılımcıların 5'i (%3,3) ekonomik durumunu kötü-çok kötü, 89'u (%58,5) ekonomik durumunu orta ve 58'i (%38,2) ekonomik durumunu iyi-çok iyi olarak beyan etmiştir. Eğitim durum bakımından katılımcıların 9'u (%5,9) ilkokul ve ortaokul, 26'sı (%17,1) lise, 72'si (%47,4) üniversite ve 45'i (%29,6) lisansüstü mezunu olduklarını ifade etmişlerdir.

Araştırmada Ölçme Araçları

Araştırmada ölçek dört bölümden oluşmaktadır; *Kişisel Bilgi For-*

mu, Covid-19 Korkusu, Anksiyete, Bireysel ve Din Envanteri'nden oluşan araştırma anket formumuz bilgi toplama ve ölçme aracı olarak kullanılmıştır.

Kişisel Bilgi Formu: Formda katılımcıların cinsiyeti, yaş, ekonomik ve eğitim durumuna yönelik sorulara yer verilmiştir.

Covid-19 Korkusu Ölçeği: Bireyin covid-19'un neden olduğu korkuya karşı tutumunu ölçmek amacıyla 7 sorudan oluşan ölçektir. Katılımcıların "tamamen katılıyorum" ile "tamamen katılmıyorum" arasında değerlendirme yapacakları 5'li likert tipi bir ölçektir. Ölçekten alınabilecek en düşük puanlar 7 iken en yüksek puan ise 35 tir. Ölçekten alınan yüksek puan yüksek düzeyde covid-19 korkusu yaşamak anlamına gelmektedir.²²

Covid-19 ile ilgili bu ölçeğin geçerliliği ve güvenilirliği bulgular sonucunda elde edilmiştir. Covid-19'un neden olduğu korku ölçeğini oluşturan soruların madde ağırlık yükleri Kasier-Meyer-Olkin (KMO) ölçek yeterliliği Cronbach Alfa güvenilirlik değerleri tablo halinde verilmiştir.

Şekil 2: KMO=, 866; p=, 000; Cronbach Alfa, 8425-Faktör Ağırlığı

1. Koronavirüsten çok korkuyorum	,5872
2. Koronavirüs hakkında düşünmek beni rahatsız ediyor	,4281
3. Koronavirüsü düşündüğümde ellerimin yapış yapış olduğunu hissediyorum	,6361
4. Koronavirüs nedeniyle hayatımı kaybetmekten korkuyorum	,6242
5. Sosyal medyada veya televizyonda koronavirüs hakkında haber ve hikâyeler izlediğimde gergin ve endişeli oluyorum	,3298
6. Koronavirüse yakalanma endişesinden dolayı uyuyamıyorum	,6135
7. Koronavirüse yakalanacağımı düşündüğümde kalbim sıkışıyor	,6801

Yaygın Anksiyete Bozukluğu (YAB 7): Katılımcıların anksiyete düzeylerini tespit etmek amacıyla Spitzer ve arkadaşları tarafından geliştirilmiş, yaygın anksiyete bozukluğunu değerlendiren kısa, *özbildirimle* doldurulan bir testtir.²³ Bu ölçek her gün ortaya çıkan birçok olay ya da etkinlik

22 Fuat Bakioğlu vd., "Fear of COVID-19 and Positivity: Mediating Role of Intolerance of Uncertainty, Depression, Anxiety, and Stress", *International Journal of Mental Health and Addiction*, (Mayıs 2020), 1-14.

23 Kroenke Kurt vd., "Anxiety Disorders in Primary Care: Prevalence, Impairment, Comorbidity, and Detection", *Annals of Internal Medicine* 146 (April 2007), 317-325.:

hakkında aşırı anksiyete ve gerginlik duyma, kişinin üzüntüsünü kontrol etmeyi güç bulması ve bunlara ek olarak huzursuzluk, kolay yorulma, zihinsel yoğunlaşma güçlüğü, iritabilite, kas gerginliği, uyku bozuklukları gibi bulguların eşlik edebildiği bir bozukluk olarak tanımlanır. Bu ölçek 7 maddelik bir ölçektir.

Sinirli, kaygılı, endişeli misiniz?

Endişelenmeyi kontrol edememe ya da durduramama.

Farklı konularda çok fazla endişelenme.

Gevşeyip rahatlayamama.

Yerinizde duramayacak kadar kıpır kıpır ve huzursuz olma.

Çabuk sinirlenme, kızma ya da huzursuz olma.

Çok kötü bir şey olacak diye korkma.

Ölçekte her bir madde için seçenekler şöyledir; 'hiç (1 puan), sadece birkaç gün (2 puan), günlerin yarısından fazla (3 puan) ve hemen hemen her gün (4 puan) şeklindedir. Ölçekte 7 madde olduğundan ölçekten alınan en düşük puan 7, en yüksek puan ise 28'dir. Bartlett testinde $\chi^2=824,041$; $p=,001$ bulundu. Korelasyon matrisi incelenmesinde birbiriyle korelasyon katsayısını 0,9 üstüne çıkaracak şekilde madde örtüşmesi saptanmadı. Ayrıca, özdeğeri >1 olan yalnızca tek faktör olduğu ve bu faktörün toplam varyansın %60,361 açıkladığı görüldü. Ölçek, Konkan ve arkadaşları tarafından İngilizceden tercüme edilmiş ve aynı zamanda ölçeğin Türkçesi için güvenilirlik geçerlilik çalışması yapılmıştır. Araştırmamızda bu ölçek söz konusu çalışmadaki haliyle kullanılmış ve araştırmaya has güvenilirlik geçerlilik çalışması yapılmamıştır.²⁴

Dindarlık: Araştırmada katılımcıların dindarlık düzeylerini tespit etmek amacıyla Zagumny, Pierce, Adams ve Fallos tarafından geliştirilen ve psikometrik analizleri yapılan *Bireysel Din Envanteri (Individual Religi-*

Robert L. Spitzer vd., "A brief Measure for Assessing Generalized Anxiety Disorder: the GAD-7", *Arch Intern Med/Vol 166* (May 2006), 1092-1097.

24 Ramazan Konkan vd., "Yaygın Anksiyete Bozukluğu-7 (YAB-7) Testi Türkçe Uyarlanması, Geçerlik ve Güvenirliği", *Nöropsikiyatri Arşivi Dergisi* 50 (2013), 53-58; Ölçeğin Kaiser-Mayer-Olkin (KMO) değeri (0,904); Bartlett's Test of Sphericity değeri ($\chi^2=824,041$; $p=001$) olarak tespit edilmiştir. Ölçeğin güvenilirliğini gösteren Cronbach Alfa değerinin $a=0,852$ olduğu görülmüştür. Bu istatistiksel değerler neticesinde ölçeğin uygulanabilir olduğu anlaşılmıştır. Ölçeği oluşturan her bir maddenin birbiriyle ilişkisi gösteren korelasyon katsayıları ise, $r=,395$ ile $r=,720$ arasında değişmektedir ($p=,001$).

on Inventory) kullanılmıştır.²⁵ Söz konusu ölçek, bireylerin ferdi hayatında dinin etkisini, dini bilgi düzeyini ve dini anlayışını geliştirmeye verdiği önemi, dinin bireysel hayatında taşıdığı değeri ölçmeyi hedefleyen, tek boyutlu 6 maddelik bir ölçektir:

Sıklıkla dinim hakkında bilgiler okuyorum.

Kendi dinimi daha çok anlamaya çalışıyorum.

Hayatın anlamıyla ilgili birçok sorunun cevabını içerdiği için, din benim için önemlidir.

Dini inançlarım, yaşama karşı bütün bakış açımı etkilemektedir.

Din, hayatımdaki bütün uğraşları etkilemektedir.

Kişisel olarak dini düşünce ve dualara belirli bir süre ayırmak benim için önemlidir.

Maddelerin her biri için seçenekler ise: bana hiç uygun değil (1 puan), bana uygun değil (2 puan), bana biraz uygun (3 puan), bana oldukça uygun (4 puan) ve bana çok uygun (5 puan) şeklindedir. Ölçekte 6 madde olduğundan ölçekten alınan en düşük puan 6, en yüksek puan ise 30'dur. Ölçekteki altı soru faktör analizine tabi tutulmuş, ölçeği oluşturan maddelerin tek boyutta toplandığı, ölçeğin varyansı açıklayıcılık oranının %57,7 olduğu görülmüştür. Ölçek, Ayten tarafından İngilizceden tercüme edilmiş ve ölçeğin Türkçesi için güvenilirlik geçerlilik çalışması yapılmıştır. Bu araştırmada ölçek söz konusu çalışmadaki haliyle kullanılmış, araştırmaya has güvenilirlik geçerlilik çalışması yapılmamıştır.²⁶

Verilerin Toplanması ve İstatistiksel Analizi

Bu araştırma Kırklareli Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimsel Araştırmalar ve Yayın Etiği Kurulu'nun 2020 tarih 35523585-199 kararlarıyla

---

25 Zagumny, M. J., vd., "Psychometric Analysis of the Religious Identity Index", *Presentations at the 24th Annual Convention of the Association for Psychological Science*, Chicago, IL (May 2012). 24-27, Aktaran: Ali Ayten, "Din Ve Sağlık: Bireysel Dindarlık, Sağlık Davranışları Ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi Üzerine Bir Araştırma", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 13/3 (2013), 13.

26 Ayten, "Din ve Sağlık: Bireysel Dindarlık, Sağlık Davranışları ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi Üzerine Bir Araştırma", 13; Ölçeğin Kaiser-Mayer-Olkin (KMO) değeri (,758); Bartlett's Test of Sphericity değeri($\chi^2=819,682$; $p=000$) olarak tespit edilmiştir. Ölçeğin güvenilirliğini gösteren Cronbach Alfa değerinin $\alpha=,851$ olduğu görülmüştür. Bu istatistiksel değerler neticesinde ölçeğin uygulanabilir olduğu anlaşılmıştır. Ölçeği oluşturan her bir maddenin birbiriyle ilişkisi gösteren korelasyon katsayıları ise, $r=.394$ ile $r=.736$ arasında değişmektedir ($p=.000$).

onaylanmıştır. Araştırmanın amacına uygun olarak hazırlanan anket, Nisan 2020’de Google Form üzerinden hazırlanmış ve uygulanmıştır. Katılımcılara ulaşmak için ise sosyal medya hesaplardan duyuru yapılmıştır. Anket Google Form’da bir ay açık kalmış ve bu sürede katılan katılımcı sayısı 152 kişi olarak belirlenmiştir. Anketlerin doldurulması eksiksiz olduğundan tamamı değerlendirmeye alınmıştır.

Google Form’dan anketler excel olarak indirilmiş ve veri analizleri de SPSS paket programı ile yapılmıştır. Covid-19 ölçeğini oluşturan maddeleri faktörleştirmede temel bileşenler analizi, maddeler arasındaki iç-tutarlılığı belirlemek için de iç-tutarlılık analizi yapılmıştır.

Araştırmada hem sürekli değişken hem süreksiz değişkenler arasındaki ilişkinin tespiti için t-test ve ANOVA kullanılmıştır. Regresyon analizi ise sürekli değişkenler arasındaki ilişkileri tespit etmek için kullanılmıştır. Bu araştırma daha çok birincil verilere dayanıyor olsa da konunun teorik alt yapısının oluşturulması için de ikinci verilerden yararlanılmıştır. Ayrıca ölçek ve elde edilen bulguların yorumlanması ve karşılaştırması sırasında da diğer araştırmacıların ulaştığı bulgulardan faydalanılmıştır.

3. Bulgular ve Yorumlar

Covid-19 korkusu, Anksiyete ve Bireysel Dindarlık ile Cinsiyet, Yaş Farkı, Ekonomik ve Eğitim Durum Farklılığına Göre Değişmekte midir?

Dünyanın her tarafını etkisi altına almış olan covid-19 virüsü farklı bilim insanları ve farklı bilim dalları tarafından her geçen gün daha çok araştırılmaktadır. Covid-19 konusu özellikle tıbbi araştırmaların yanı sıra sosyal bilimler içerisinde de farklı ampirik araştırmalara konu olmaktadır. Biz de bu araştırmayla birlikte Kosova’da yaşayan insanların covid-19 korkusu, anksiyete ve bireysel dindarlık durumlarını anlamaya çalışacağız.

3.1. Cinsiyete Göre Covid-19 Korkusu, Anksiyete ve Bireysel Dindarlık

Cinsiyet ile covid-19 korkusu, anksiyete ve bireysel dindarlık arasında ilişki olup olmadığını belirlemek amacıyla “Bağımsız Grup t-testi” analizi uygulanmıştır. Araştırma hipotezinde kadın katılımcıların covid-19 korkusu, anksiyete ve bireysel dindarlık boyutlarında erkek katılımcılara göre daha fazla etkilenmiş olduğu öngörülmüştür. Araştırma sonucunda elde edilen bulgular Tablo 1’de sunulmaktadır.

Tablo 1: Cinsiyete Göre Covid-19 Korkusu, Anksiyete ve Bireysel Dindarlığa Bakış t-test Sonuçları

Boyut	Cinsiyet	Sayı	Ortalama x	Std. S	T	P
Covid-19 Korkusu	1. Erkek	114	1,91	,63575	-1,210	,433
	2. Kadın	38	2,06	,78079		
Anksiyete	1. Erkek	114	1,53	,47835	-2,743	,000
	2. Kadın	38	1,83	,83772		
Bireysel Dindarlık	1. Erkek	114	4,57	,57210	,500	,624
	2. Kadın	38	4,51	,59197		

Tablo 1’de görüldüğü gibi *Covid-19 Korkusu* boyutunda erkek katılımcıların ortalaması ($M=1,91$), kadın katılımcıların ortalamasına ($M=2,06$) göre daha düşük olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu fark istatistik bakımından anlamlı düzeyde değildir ($p=.433$). Bu bulgularda her ne kadar anlamlı bir fark olmadığı görülmüş olsa da erkek katılımcıların covid-19 korkusu boyutunda kadın katılımcılara göre daha az korktukları anlaşılmaktadır.

Covid-19 Korkusu boyutunda olduğu gibi *Anksiyete* boyutunda da erkek katılımcıların ortalaması ($M=1,53$), kadın katılımcıların ortalamasına ($M=1,83$) göre daha düşük olduğu görülmektedir. Aynı zamanda bu fark istatistik bakımından da anlamlı bir düzeydedir ($p=.000$). Bu bulgulara göre erkek katılımcıların kadın katılımcılara nazaran anksiyetelerinin daha düşük olduğu anlaşılmaktadır.

Bireysel Dindarlık boyutunda ise erkek katılımcıların ortalamasının ($M=4,57$) kadın katılımcıların ortalamasına ($M=4,51$) göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Ancak bu farklılık istatistik bakımından anlamlı düzeyde değildir ($p=.624$). Bu bulgular ışığında, erkek ve kadın katılımcıların anksiyete ve bireysel dindarlık boyutlarında farklılıktan çok benzer özelliklere sahip oldukları söylenebilir. Tüm bu bulgular, “Kadın katılımcıların covid-19 korkusu, anksiyete ve bireysel dindarlık düzeyi erkek katılımcılara göre daha yüksektir.” şeklindeki hipotezimizin büyük bir kısmının desteklendiğini göstermektedir.

Araştırmada elde edilen sonuçlara göre, cinsiyet farklılığında sadece anksiyete boyutunda anlamlı bir farkın olduğu görülmüştür. Covid-19

korkusu ve bireysel dindarlık boyutunda ise anlamlı bir fark görülmemiştir. Buna rağmen covid-19 korkusu ve anksiyete boyutunda kadın katılımcıların ortalaması daha yüksek iken bireysel dindarlık konusunda daha düşük olduğu görülmüştür.

Bu sonuçlara göre diyebiliriz ki kadınlar, erkeklere nazaran bu tür krizler karşısında daha çok korku, kaygı ve anksiyete gibi duyguları yaşamaktadır. Kadınların kalıtsal, biyolojik ve hormonal özellikleri yanında toplumda erkeklere nispetle duygu ve davranışlarını daha az kontrol etmelerinin, yine kadınların duygularını erkeklere nazaran daha yoğun yaşamalarının bunlara neden olduğu kanaatindeyiz.²⁷ Ayrıca bu zayıflık duygusunun getirmiş olduğu korku, kaygı ve anksiyete gibi psikolojik ruh halleri onların hızlı düşünme veya hızlı hareket etmelerini de yavaşlatmaktadır. Bunun yanında bireysel dindarlık boyutunda da düşük ortalamaya sahip olmalarının da bununla ilgili olduğu kanaatindeyiz. Zira dindar insanlar yaşanan bu tür olumsuz krizleri felaketleştirmemektedirler.²⁸ Başka bir ifadeyle, dini inanç bu tür krizler karşısında insanlara umut aşılayarak bu zor dönemlerin biteceği konusunda onları ikna etmektedir.

Covid-19 ile ilgili yapılan çalışmalara baktığımız zaman hem benzer hem de farklı sonuçların ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Mesela, Türkiye’de 10-12 Mart arasında yapılan araştırmada kadınların korku ve endişe oranının %71 gibi çok yüksek bir rakama ulaştığı görülmüştür.²⁹ Kandemir tarafından covid-19 ile ilgili yapılan çalışmada, covid-19’un erkeklerin dini düzeylerini yükselttiği, ölüm kaygı düzeylerini ise düşürdüğü tespit edilmiştir.³⁰ Diğer taraftan Tönbul’ün covid-19 ile ilgili yaptığı çalışmada ise kadınların psikolojik dayanıklılığının erkeklere göre daha yüksek seviyede olduğu görülmüştür.³¹ Yine Özyürek ve Atalay tarafından covid-19

---

27 Özyürek - Atalay, “Covid-19 Pandemisinde Yetişkinlerde Yaşamın Anlamı ve Ölüm Kaygısı İle İyilik Hali Arasındaki İlişkinin İncelenmesi”, 467.

28 Fatma Kirman, “Sosyal Medya Salgın Psikolojisi: Algı, Etki ve Başa Çıkma”, *Dünya İnsan Bilimleri Dergisi* 2 (2020), 27.

29 Fatoş Karahasan, “Türk halkı koronavirüsle ilgili ne düşünüyor?”, *cnnturk.com* (19 Eylül 2020), <https://www.cnnturk.com/yazarlar/guncel/fatos-karahasan/turk-halki-koronavirusle-ilgili-ne-dusunuyor>.

30 Kandemir, “Bazı Demografik Değişkenler Bağlamında Covid- 19 Pandemi Neslinin Dindarlık ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma”, 119.

31 Tönbul, “Koronavirüs (Covid-19) Salgını Sonrası 20-60 Yaş Arası Bireylerin Psikolojik

ile ilgili yapılan çalışmada, kadınların ölüm kaygısı hafif düzeyde iken erkeklerin ölüm kaygısının orta düzeyde olduğu görülmüştür.³² Bizim çalışmamızın sonuçlarını değerlendirirken kadınların covid-19 korkusu ve anksiyete ortalamalarının yüksek olmasının kalıtsal, biyolojik ve hormonal etkilerden kaynaklandığını açıklamaya çalıştık. Tönbül ve Özyürek ile Atalay ise sonuçların pandemi döneminde evde kalan erkeklerin pandemiyle ilgili medyayı daha fazla takip etmiş olmasından, kadınların ise ev içinde buldukları uğraşların erkeklerden daha fazla olmuş olmasından kaynaklandığını ileri sürmüşlerdir.³³

Covid-19 ile ilgili yapılan çalışmalardan bazılarında anksiyete durumu da tespit edilmeye çalışılmıştır. Mesela Çin’de yapılan iki çalışmada, sağlık çalışanları ve covid-19 virüsüne yakalanan hastalarda depresyon, travma sonrası stres bozukluğu, anksiyete ve uykusuzluk olduğu tespit edilmiştir.³⁴ Yine 2005 yılında SARS ile ilgili yapılan çalışmada, ağır akut solunum yolu yetersizliği sendromu (SARS) gibi bulaşıcı hastalıkların bireylerin anksiyete, depresyon ve stres düzeylerini artırabildiği görülmüştür.³⁵

Bireysel dindarlık boyutunda da elde ettiğimiz sonuçların daha önce yapılan bazı çalışmalarla farklılık gösterdiği görülmüştür. Mesela Ayten tarafından yapılan çalışmada kadınların bireysel dindarlıktan aldığı puan erkeklere göre daha yüksek olarak tespit edilmiştir.³⁶ Yine

---

Dayanıklılıklarının Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi”, 165.

32 Özyürek - Atalay, “Covid-19 Pandemisinde Yetişkinlerde Yaşamın Anlamı ve Ölüm Kaygısı İle İyilik Hali Arasındaki İlişkinin İncelenmesi”, 463.

33 Tönbül, “Koronavirüs (Covid-19) Salgını Sonrası 20-60 Yaş Arası Bireylerin Psikolojik Dayanıklılıklarının Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi”, 165.; Özyürek - Atalay, “Covid-19 Pandemisinde Yetişkinlerde Yaşamın Anlamı ve Ölüm Kaygısı İle İyilik Hali Arasındaki İlişkinin İncelenmesi”, 467.

34 Bo Hai Xin vd., “Posttraumatic stress symptoms and attitude toward crisis mental health services among clinically stable patients with COVID-19 in China”, *Psychological Medicine*, 1/2 (Mart 2020), 2.; Shuai Liu vd., “Online mental health services in China during the COVID-19 outbreak”, *The Lancet Psychiatry* 7/4 (2020), 17-18.; Yu-Tao Xiang vd., “Timely mental health care for the 2019 novel coronavirus outbreak is urgently needed”, *Lancet Psychiatry* 7/3 (2020), 228-229.

35 Kitty K. Wu vd., “Posttraumatic Stress, Anxiety, and Depression in Survivors of Severe Acute Respiratory Syndrome (SARS)”, *Journal of Traumatic Stress: Official Publication of The International Society for Traumatic Stress Studies* 18/1 (2005), 39-42.

36 Ayten, “Din ve Sağlık: Bireysel Dindarlık, Sağlık Davranışları ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi Üzerine Bir Araştırma”, 18.

Gashi tarafından intihar ile ilgili yapılan çalışmada kadın katılımcıların bireysel dindarlık ortalamasının erkeklere nazaran daha yüksek olduğu görülmüştür.³⁷ Özetle hem bizim çalışmamız hem de diğer araştırmacılar tarafından covid-19 ile ilgili yapılan çalışmalarda kadınların erkeklere nazaran covid-19 korkusu ve anksiyete duygularını daha yüksek oranda yaşadıkları görülmüştür.

3.2. Yaş Farkına Göre Covid-19 Korkusu, Anksiyete ve Bireysel Dindarlık

Yaş farkı, ekonomik durum ve eğitim durumu gibi değişkenler ile covid-19, anksiyete ve bireysel dindarlık arasındaki ilişkiyi incelemek için ANOVA testi kullanılmıştır. Araştırmada, yaş farkının katılımcıları covid-19 korkusu, anksiyete ve bireysel dindarlık boyutlarında etkili olup olmadığı analiz sonuçları Tablo 2’de özetlenmiştir.

Tablo-2: Yaş Farkına Göre Covid-19 Korkusu, Anksiyete ve Bireysel Dindarlığa Bakış Boyutların Ortalama, Standart Sapma, ANOVA ve Scheffe Testi Sonuçları

Boyut	Yaş Farkı	Sayı	Ortalama x	Std. S	F	P	Fark
Covid-19 Korkusu	1. 13-20	25	1,87	,93307	,216	,885	-
	2. 21-30	42	1,96	,62413			
	3. 31-55	75	1,98	,62331			
	4. 55- ve üzeri	10	1,86	,57538			
	Toplam	152	1,95	,67547			
Anksiyete	1. 13-20	25	1,67	,77780	,178	,911	-
	2. 21-30	42	1,57	,56308			
	3. 31-55	75	1,60	,58114			
	4. 55- ve üzeri	10	1,53	,43670			
	Toplam	152	1,60	,60034			

37 Gashi, "Koronavirüse Yakalanmış Kişilerde Tedavi Döneminde Dini Başa Çıkmanın Etkisi", 28.

Bireysel Dindarlık	1. 13-20	25	4,53	,64492	,455	,714	-
	2. 21-30	42	4,50	,53785			
	3. 31-55	75	4,57	,59967			
	4. 55- ve üzeri	10	4,73	,35312			
	Toplam	152	4,55	,57563			

Tablo 2’de görüldüğü gibi yaş farkı ile covid-19 korkusu, anksiyete ve bireysel dindarlık boyutunda ANOVA sonuçları şöyledir; yaş farkı ile *Covid-19 Korkusu* ($F(152)=,216,p>,05$), *Anksiyete* ($F(152)=,178,p>,05$) ve *Bireysel Dindarlık* ($F(152)=,455,p>,05$) boyutların tamamında anlamlı bir ilişki olmadığı görülmektedir. Bu bulgular covid-19 korkusu, anksiyete ve bireysel dindarlık boyutlarında yaş farkının anlamlı düzeyde olmadığını göstermektedir. Ancak buna rağmen *Covid-19 Korkusu* boyutunda 31-35 yaş grubu en yüksek ortalamaya sahip iken en düşük ortalamaya 55 ve üzeri yaş grubu katılımcıları sahiptir; *Anksiyete* boyutunda 13-20 yaş grubu en yüksek ortalamaya sahip iken en düşük ortalamaya yine 55 ve üzeri yaş grubu katılımcıları sahiptir; *Bireysel Dindarlık* boyutunda ise 55 ve üzeri yaş grubu en yüksek ortalamaya sahip iken en düşük ortalamaya ise 21-30 yaş grubu katılımcılar sahiptir. Hem covid-19 korkusu hem anksiyete boyutunda en düşük ortalamaya sahip olan katılımcıların aynı zamanda bireysel dindarlık boyutunda da en yüksek ortalamaya sahip oldukları görülmektedir. Buna göre bireysel dindarlık arttıkça covid-19 korkusu ve anksiyete boyutlarında bir azalma olduğu tespit edilmiştir. Başka bir ifadeyle, yaşa bağlı olarak dindarlık düzeyleri artarken, covid-19 korkusu ve anksiyete de yaşa bağlı olarak azalmaktadır. Yapıcı tarafından yapılan çalışmada da dindarlık arttıkça depresyon ve mutsuzluğun azaldığı görülmüştür.³⁸ Ayrıca tüm bu bulgular, “Yaş arttıkça covid-19 korkusu, anksiyete ve bireysel dindarlık düzeyi de artmaktadır.” şeklindeki hipotezimizi desteklememektedir.

Bu sonuçlara göre diyebiliriz ki her ne kadar yaş farkı ile covid-19 korkusu, anksiyete ve bireysel dindarlık arasında anlamlı bir fark görülmemiş olsa da yaş arttıkça covid-19 korkusu ve anksiyete boyutlarında bir azalma; yaş arttıkça ise bireysel dindarlık boyutunda bir artış yaşan-

38 Asım Yapıcı, *Ruh Sağlığı ve Din, Psiko-Sosyal Uyum ve Dindarlık* (Adana: Karahan Kitabevi, 2007), 217-227

maktadır. Belli bir yaşa gelinceye kadar bireylerin farklı krizler ile karşı karşıya kalması onlara tecrübe kazandırmaktadır. Elde edilen bu tecrübeler bireylere yeni krizler karşısında sakinlik ve güven kazandırmaktadır.

Covid-19 ile ilgili yapılan çalışmalara baktığımız zaman benzer sonuçların ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Mesela, Özyürek ve Atalay tarafından covid-19 ile ilgili yapılan çalışmada, covid-19 ve ölüm kaygısı konusunda yaş arttıkça ölüm kaygısında bir düşüş olduğu görülmüştür.³⁹ Ayrıca bu farkın anlamlı olduğu da tespit edilmiştir. Tönbül tarafından covid-19 ile ilgili yapılan çalışmada ise yaş ile psikolojik dayanıklılık arasında farklılaşma bulunmamıştır.⁴⁰ Diğer taraftan Tian ve arkadaşlarının, salgın sürecinde Çin’de gerçekleştirdikleri araştırmada 18 yaş altı ve 50 yaş üzeri kişilerin pandemi sürecinde daha fazla obsesif kompulsif belirtilere, fobik anksiyete ve psikotik semptomlara sahip oldukları görülmüştür.⁴¹ Çin’de covid-19 ile ilgili yapılan bir çalışmada travma sonrası stres bozukluğu, anksiyete ve uykusuzluk olduğu tespit edilmiştir.⁴²

Bireysel dindarlık boyutunda da elde ettiğimiz sonuçların daha önce yapılan bazı çalışmalarla benzerlik gösterdiği görülmüştür. Mesela Kandemir tarafından yapılan çalışmada yaşın artmasıyla birlikte dindarlık eğiliminde de bir artış olduğu tespit edilmiştir.⁴³ Yine Ok ve Cirhinlioğlu tarafından yapılan çalışmada da yaşın artması ile birlikte dindarlığın da arttığı görülmüştür.⁴⁴ Zira yaşla birlikte dua etmenin, dinî değerler üzerinde düşünmenin, dinin önemini idrak etmenin ve dinî konulara ilginin arttığı tespit edilmiştir.⁴⁵ Ayrıca Kılavuz tarafından yapılan çalışmada ma-

---

39 Özyürek - Atalay, “Covid-19 Pandemisinde Yetişkinlerde Yaşamın Anlamı ve Ölüm Kaygısı İle İyilik Hali Arasındaki İlişkinin İncelenmesi”, 464.

40 Tönbül, “Koronavirüs (Covid-19) Salgını Sonrası 20-60 Yaş Arası Bireylerin Psikolojik Dayanıklılıklarının Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi”, 166.

41 Tian Fangyuan vd., “Psychological Symptoms of Ordinary Chinese Citizens Based on SCL-90 During the Level I Emergency Response to COVID-19”, *Psychiatry Research*, 288 (Jun 2020), 1-9.

42 Liu, Online mental health services in China during the COVID-19 outbreak”, 17.; Xiang, Timely mental health care for the 2019 novel coronavirus outbreak is urgently needed”, 228-229.

43 Kandemir, “Bazı Demografik Değişkenler Bağlamında Covid- 19 Pandemi Neslinin Dindarlık ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma”, 119.

44 Üzeyir Ok - Fatma Gül Cirhinlioğlu, *Dindarlık, Ruh Sağlığı ve Modernite* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2013), 209.

45 Michael Argyle - Benjamin Beit-Hallahmi, “Yaş ve Din”, çev. Abdurrahman Kurt, *Ulu-*

neviyatın, yaşlanmanın ortaya çıkardığı yetersizlik, yalnızlık, stres, depresyon, kaygı ve benzer sorunların üstesinden gelmede önemli bir katkısı sağladığı görülmüştür.⁴⁶

Çalışmamızın sonuçlarını değerlendirirken yaş değişkeninin artmasıyla birlikte covid-19 korkusu ve anksiyete ortalamalarında düşme yaşandığı görülmüştür. Kanaatimizce yaş durumunun artmasıyla birlikte bireylerde mantıklı ve doğru düşünme, muhakeme ve bilgi birikimi de artmaktadır. Böyle bir tecrübe ve aynı zamanda artan bireysel dindarlık da bu tür krizler karşısında bireylere daha sağlıklı değerlendirme imkânı sunmaktadır. Daha sağlıklı yapılan değerlendirmeler ise korkuyu, kaygıyı, endişeyi, anksiyeteyi vb. psikolojik durumların daha kontrol edilebilir hale getirmektedir.

3.3 Ekonomik Düzeye Göre Covid-19 Korkusu, Anksiyete ve Bireysel Dindarlık

Araştırmada, Ekonomik durumun katılımcılarda covid-19, anksiyete ve bireysel dindarlık konusunda etkili olup olmadığının analiz sonuçları Tablo 3'te özetlenmiştir.

Tablo 3: Ekonomik Duruma Göre Covid-19 Korkusu, Anksiyete ve Bireysel Dindarlığa Bakış Konuların Ortalama, Standart Sapma, ANOVA ve Scheffe Testi Sonuçları

Boyut	Ekonomik Durum	Sayı	Ortalama x	Std. S	F	P	Fark
Covid-19 Korkusu	1. Çok Kötü-Kötü	5	2,14	1,07381	,589	,556	-
	2. Orta	89	1,98	,70707			
	3. İyi -Çok İyi	58	1,88	,58859			
	Toplam	152	1,95	,67547			

dağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 4/2, (1992), 328.

46 Mehmet A. Kılavuz - Esra Kılavuz, "Yaşlanma Döneminde Kayıplarla Başa Çıkmada Manevi Danışmanlık Hizmetlerinin Önemi", *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*, ed. Ali Ayten vd., (İstanbul: Dem Yayınları, 2016), 17-38.

Anksiyete	1. Çok Kötü-Kötü	5	2,34	1,20204	4,654	,011	1-2,3
	2. Orta	89	1,61	,58878			
	3. İyi - Çok İyi	58	1,51	,51190			
	Toplam	152	1,60	,60034			
Bireysel Dindarlık	1. Çok Kötü-Kötü	5	4,67	,47140	,132	,876	-
	2. Orta	89	4,56	,61301			
	3. İyi - Çok İyi	58	4,53	,52959			
	Toplam	152	4,55	,57563			

Tablo 3'te görüldüğü gibi ekonomik durum ile covid-19 korkusu, anksiyete ve bireysel dindarlık boyutunda ANOVA sonuçları şöyledir; ekonomik durum ile *Covid-19 Korkusu* ($F(152)=,589, p>,05$) ve *Bireysel Dindarlık* ($F(152)=,132, p>,05$) boyutların tamamında anlamlı bir ilişki olmadığı görülmektedir. Ekonomik durum ile *Anksiyete* ($F(152)=4,654, p>,05$) arasında ise anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür. Bu anlamlı farkın hangi gruplar arasında olduğunu görmek için Scheffe testi yapılmıştır. Scheffe sonuçlarına göre bu farkın ekonomik durumu Çok Kötü-Kötü olan katılımcılar ile ekonomik durumu Orta, İyi-Çok İyi olan katılımcılar arasında olduğu tespit edilmiştir. Bu durum katılımcıların ortalamalarına şöyle yansımıştır; ekonomik durumu Çok Kötü-Kötü olan katılımcılar anksiyete boyutunda en yüksek ortalamaya ($x=2,34$) sahip iken, en düşük ortalamaya da ($x=1,61$; $x=1,51$) ekonomik durumu Orta, İyi-Çok İyi olan katılımcılar sahiptir. Bu bulgular bize covid-19 korkusu ve bireysel dindarlık boyutunda ekonomik durumun etkili olmadığını; anksiyete boyutunda ise etkili olduğunu göstermektedir. Ancak buna rağmen hem *Covid-19 Korkusu* hem de *Bireysel Dindarlık* boyutunda Çok Kötü-Kötü ekonomik duruma sahip olan katılımcılar en yüksek ortalamaya sahip iken İyi-Çok İyi ekonomik duruma sahip olan katılımcılar ise en düşük ortalamaya sahiptir. Buna göre ekonomik gelirleri düşük olan katılımcıların anksiyete ve bireysel dindarlık boyutunda en yüksek ortalamaya sahip olmalarının covid-19 gibi krizler karşısında kendilerini zayıf hissetmelerinden kaynaklandığı düşünülebilir. Zira kriz ortamlarında bireyler bir taraftan ekonomik kaybı hissederken diğer taraftan da doğüstü bir güce daha

çok sığınma ihtiyacı hissetmektedir. Ayrıca tüm bu bulgular, “Ekonomik durumu kötü olan katılımcıların covid-19 korkusu, anksiyete ve bireysel dindarlık düzeyi ekonomik durumu iyi olan katılımcılara göre daha yüksektir.” şeklindeki hipotezimizi kısmen desteklenmektedir.

Bu sonuçlara göre diyebiliriz ki ekonomik gelirleri daha düşük olan katılımcılar hem covid-19 korkusunu hem de bireysel dindarlığı daha yoğun yaşamaktadırlar. Bu duruma ekonomik durumlarının düşük olması sebebiyle bireylerin özellikle kriz ortamlarında maddi güç ile alınabilecek destekten mahrum kalmalarının neden olduğu düşünülebilir. Ayrıca bu durum güçlerinin yetmediği durumlar karşısında doğaüstü olarak kabul ettikleri güçlere yönelmelerine de neden olabilmektedir.

Covid-19 ile ilgili yapılan çalışmalara baktığımız zaman benzer sonuçların ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Mesela, Reger vd. tarafından yapılan çalışmada covid-19 salgınının finansal endişe ve yalnızlık duygusunu artırdığı görülmüştür.⁴⁷ Yine Thunström vd. tarafından yapılan çalışmada covid-19 salgınının ekonomi konusunda da kaygıları artırdığı görülmüştür.⁴⁸ Yine covid-19 ile ilgili yapılan başka çalışmalarda da anksiyete durumu tespit edilmiştir. Mesela Tian ve arkadaşları, salgın sürecinde Çin’de gerçekleştirdikleri araştırmada tarım çalışanlarının, yani ekonomik durumu daha düşük olanların daha fazla obsesif kompulsif belirtiler, fobik anksiyete ve psikotik semptomlara sahip oldukları görülmüştür.⁴⁹ Çin’de yapılan başka bir çalışmada covid-19’a yakalanan hastalarda stres bozukluğu, anksiyete ve uykusuzluk olduğu görülmüştür.⁵⁰ Ayrıca SARS ile ilgili yapılan bir çalışmada, SARS gibi bulaşıcı hastalıkların bireylerin anksiyete, depresyon ve stres düzeylerini artırdığı görülmüştür.⁵¹

Bireysel dindarlık boyutunda da elde ettiğimiz sonuçların daha

---

47 Mark A. Reger vd., “Suicide Mortality and Coronavirus Disease 2019—A Perfect Storm?”, *Journal of the American Medical Association Psychiatry* (April 2020), 1-2.

48 Thunström Linda vd., “The Benefits and Costs of Using Social Distancing to Flatten the Curve for COVID-19”, *J. Benefit Cost Anal* 11-2 (2020), 179-195.

49 Fangyuan vd., “Psychological Symptoms of Ordinary Chinese Citizens Based on SCL-90 During the Level I Emergency Response to COVID-19”, 7.

50 Liu, “Online mental health services in China during the COVID-19 outbreak”, 17.; Xi-ang, “Timely mental health care for the 2019 novel coronavirus outbreak is urgently needed”, 228-229.

51 Wu vd., “Posttraumatic Stress, Anxiety, and Depression in Survivors of Severe Acute Respiratory Syndrome (SARS)”, 39-42.

önce yapılan bazı çalışmalarla benzerlik gösterdiği görülmüştür. Mesela Güney ve Fırat tarafından yapılan çalışmada ekonomik düzey yükseldikçe dindarlık düzeyinin düştüğü, ekonomik düzey düştükçe de dindarlık düzeyinin yükseldiği görülmüştür.⁵² Yine Voltan-Acar, Yıldırım ve Ergene tarafından yapılan çalışmada üst SED'e (Sosyo Ekonomik Durum) ait bireylerin %53'ü din ile az ilgili olduklarını belirtirken %20'si din ile hiç ilgisi olmadığını belirtmiştir.⁵³ Başka bir ifadeyle, dindar veya çok dindarların, alt SED'de yer alan gruplar arasında daha yaygın oldukları görülmüştür.

Çalışma sonuçlarını değerlendirdiğimizde, ekonomik değişkenin artmasıyla birlikte covid-19 korkusu ve bireysel dindarlık boyutunda düşüş yaşandığı görülmüştür. Kanaatimizce ekonomik durumun ve bireysel dindarlığın artması birlikte bireylerde güvenin artmasına neden olmaktadır. Çünkü kriz ortamlarında insanlar en değerli şeylerini kaybetme durumları ile karşı karşıya kalabilmektedir. Bundan dolayıdır ki bireyler kriz ortamlarında hem ekonomik güvene hem de doğüstü güce daha çok ihtiyaç duymaktadır. Başka bir ifadeyle ekonomik güç ve dini inanç kriz ortamlarında bireylerin yaşadığı korku, kaygı veya endişe karşısında güven sağlamaktadır.

3.4. Eğitim Durumuna Göre Covid-19 Korkusu, Anksiyete ve Bireysel Dindarlık

Araştırmada, Eğitim durumunun katılımcıları covid-19, anksiyete ve bireysel dindarlık konusunda etkili olup olmadığı analiz sonuçları Tablo 4'te özetlenmiştir.

---

52 Ünver Günay, *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1999), 269.; Fırat Erdoğan, *Üniversite Öğrencilerinde Allah İnancı ve Din Duygusu*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1977), 81.

53 Voltan A. Nilüfer vd., "Bireylerin Dindarlık Düzeylerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 12 (1996), 45-56.

Tablo 4: Eğitim Durumu Göre Covid-19 Korkusu, Anksiyete ve Bireysel Dindarlığa Bakış Boyutların Ortalama, Standart Sapma, ANOVA ve Scheffe Testi Sonuçları

Boyut	Yaşadığı Yer	Sayı	Ortalama X	Std. S	F	P	Fark
Covid-19 Korkusu	1. İlk-Orta	10	2,03	,69596	,635	,593	-
	2. Lise	26	2,07	,78997			
	3. Lisans	71	1,87	,67748			
	4. Lisansüstü	45	1,97	,60171			
	Toplam	152	1,95	,67547			
Anksiyete	1. İlk-Orta	10	1,83	1,08337	2,406	,070	-
	2. Lise	26	1,82	,66340			
	3. Lisans	71	1,57	,55010			
	4. Lisansüstü	45	1,48	,45584			
	Toplam	152	1,60	,60034			
Bireysel Dindarlık	1. İlk-Orta	10	4,77	,31623	1,415	,241	-
	2. Lise	26	4,39	,83125			
	3. Lisans	71	4,54	,53467			
	4. Lisansüstü	45	4,63	,48741			
	Toplam	152	4,55	,57563			

Tablo 4’te görüldüğü gibi eğitim durumu ile covid-19 korkusu, anksiyete ve bireysel dindarlık boyutunda ANOVA sonuçları şöyledir; eğitim durumu ile *Covid-19 Korkusu* ($F(152)=,635,p>,05$), *Anksiyete* ($F(152)=2,406,p>,05$) ve *Bireysel Dindarlık* ($F(152)=1,415,p>,05$) boyutlarının tamamında anlamlı bir ilişki olmadığı görülmektedir.

Bu bulgular covid-19 korkusu, anksiyete ve bireysel dindarlık boyutunda eğitim durumunun etkili olmadığını göstermektedir. Ancak buna rağmen “Covid-19” boyutunda *Lise* grubu en yüksek ortalamaya sahip iken en düşük ortalamaya *Lisans* eğitim gurubu katılımcılar sahiptir; “Anksiyete” boyutunda İlk-Orta grubu en yüksek ortalamaya sahip iken en düşük ortalamaya ise *Lisansüstü* grubu sahiptir; “Bireysel Dindarlık” bo-

yutunda İlk-Orta grubu en yüksek ortalamaya sahip iken en düşük ortalamaya ise *Lise* grubu katılımcılar sahiptir. Genel olarak hem covid-19 hem anksiyete boyutunda en düşük ortalamaya sahip olan katılımcılar eğitim durumu İlk-Orta ve *Lise* eğitim durumuna sahip katılımcılar iken en yüksek ortalamaya *Lisans* ve *Lisansüstü* eğitim seviyesindeki katılımcıların sahip olduğu görülmektedir. Buna göre eğitim durumu artıkça covid-19 korkusu ve anksiyete düşmektedir yorumları yapılabilir. Bireysel dindarlık boyutunda ise eğitim seviyesinin çok belirgin olmadığı görülmektedir. Zira *Lise* ve *Lisans* eğitim durumuna sahip olan katılımcılar en düşük ortalamaya sahip iken en yüksek ortalamaya İlk-Orta ve *Lisansüstü* eğitim seviyesindeki katılımcıların sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca tüm bu bulgular, "Eğitim durumu yüksek olan katılımcıların covid-19 korkusu ve anksiyete düzeyi eğitim durumu düşük olan katılımcılara göre daha yüksektir; bireysel dindarlık konusunda ise eğitim durumu düşük olan katılımcılara göre daha zayıftır" şeklindeki hipotezimizi desteklemektedir.

Bu sonuçlara göre diyebiliriz ki eğitim durumunun düşmesiyle birlikte bu tür krizler karşısında bireyler daha çok korku, kaygı ve anksiyete yaşamaktadır. Eğitimin, bireylerin pandemi gibi durumlar karşısında daha bilinçli, soğukkanlı ve dikkatli davranmalarını sağladığı düşünülebilir. Bunun yanı sıra eğitim ile birlikte bilimin ilerlemiş olması da gerekli çalışma ve tedavi imkânlarını da artırmıştır. Ayrıca, eğitim bireylere kriz ortamlarında daha erken bilgiye ulaşmalarını ve gerekli tedbirleri almalarını sağlamaktadır. Zira eski dönemlerde dünya nüfusu ve seyahat oranları daha az olmasına rağmen yaşanan Veba, HIV AIDS, İspanya Gribi, Kolera Salgını, Kara Ölüm gibi pandemi durumlarında ölüm oranlarının çok daha yüksek yaşandığı bilinmektedir.

Covid-19 ile ilgili yapılan çalışmalara baktığımız zaman hem benzer hem de farklı sonuçların ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Mesela, Tönbül'ün covid-19 ile ilgili yaptığı çalışmada, eğitim düzeyi ve koronavirüs değişkenleri arasında korelasyona bakmak için yapılan analizde anlamlı bir ilişki olmadığı görülmüştür.⁵⁴ Yine Özyürek ve Atalay tarafından covid-19 ile ilgili yapılan çalışmada, İlkokul mezunlarının ölüm kaygısı en düşük düzeyde iken en yüksek düzeyde olan grubun ise lisansüstü mezunları

---

54 Tönbül, "Koronavirüs (Covid-19) Salgını Sonrası 20-60 Yaş Arası Bireylerin Psikolojik Dayanıklılıklarının Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi", 167.

olduğu görülmüştür.⁵⁵ Diğer taraftan Tian ve arkadaşları salgın sürecinde Çin’de gerçekleştirdikleri araştırmada, düşük eğitim seviyesine sahip bireylerin, bu süreçte daha fazla obsessif kompulsif belirtilere ve fobik anksiyeteye sahip oldukları görülmüştür.⁵⁶ Ayrıca Tönbül tarafından covid-19 ile ilgili yapılan çalışmada eğitim düzeyi ile psikolojik dayanıklılığı arasında bir farklılaşma görülmemiştir.⁵⁷

Çalışmamızın sonuçları arasında eğitim durumu düşük olan katılımcıların hem covid-19 korkusu hem de anksiyete boyutunda daha düşük ortalamalara sahip oldukları görülmüştür. Bu durumun kriz anında daha duygusal davranmaları, konuyu yeterince bilmemeleri, çözüm ve tedbirler konusunda yeteri bilgiye sahip olmamalarından kaynaklandığı düşünülebilir. Zira salgın dönemlerinde bireylerin sıklıkla sağlık anksiyetesi riski ile karşılaşmaları söz konusudur.⁵⁸ Psikolojik destek programları ve eğitimleri ile bu kişilerin daha doğru ve gerçekçi bilgilenmeleri onların kaygılarını hafifletecektir.⁵⁹

Bireysel dindarlık boyutunda da elde ettiğimiz sonuçların daha önce yapılan bazı çalışmalarla farklılık, bazı çalışmalarla ise benzerlik gösterdiği görülmüştür. Mesela Taplamacıoğlu ve Karaca tarafından yapılan çalışmalarda eğitim düzeyi arttıkça dindarlık eğilimlerinin azaldığı görülmüştür.⁶⁰ Yine Günay tarafından yapılan çalışmada öğrenim düzeyi yükseldikçe namaz kılmama, öğrenim düzeyi düştükçe de namaz kılma eğiliminin arttığı görülmüştür.⁶¹ Köktaş’ın yaptığı çalışmada da eğitim dü-

---

55 Özyürek - Atalay, “Covid-19 Pandemisinde Yetişkinlerde Yaşamın Anlamı ve Ölüm Kaygısı İle İyi Hali Arasındaki İlişkinin İncelenmesi”, 467.

56 Fangyuan vd., “Psychological Symptoms of Ordinary Chinese Citizens Based on SCL-90 During the Level I Emergency Response to COVID-19”, 7.

57 Tönbül, “Koronavirüs (Covid-19) Salgını Sonrası 20-60 Yaş Arası Bireylerin Psikolojik Dayanıklılıklarının Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi”, 166.

58 Gordon Asmundso - Steven Taylor, “How Health Anxiety Influences Responses to Viral Outbreaks Like COVID-19: What All Decision-Makers, Health Authorities, and Health Care Professionals Need to Know”, *Journal of Anxiety Disorders* 71 (April 2020), 1-2.

59 Rajkumar R. Philip, “COVID-19 and Mental Health: A Review of the Existing Literature”, *Asian Journal of Psychiatry* 52 (April 2020), 4.

60 Mehmet Taplamacıoğlu, “Yaşlara Göre Dinî Yaşayışın Şiddet ve Kesafeti Üzerinde Bir Anket Denemesi”, *AÜİF Dergisi* 10 (1962), 145, 150-151.; Faruk Karaca, *Ölüm Psikolojisi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2000), 299.

61 Ünver Günay, *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dinî Hayat* (Erzurum: Erzurum Kitaplığı, 1999), 101, 109, 122.

zeyi arttıkça inanma tutumunda bir azalma olduğu görülmüştür.⁶² Ancak Mehmedoğlu ve Yapıcı tarafından yapılan araştırmalarda eğitim ve dindarlık ilişkisi konusunda farklı sonuçlara ulaşılmıştır.⁶³ Ayrıca Batı'da da yapılan bazı çalışmalarda eğitim düzeyi ile dindarlık arasında farklı ilişkilerin olduğu görülmüştür. Özetle, eğitim durumu ile bireysel dindarlık arasında net bir ilişkinin olmamasından dolayı bir genelleme yapmamanın daha doğru olduğu kanaatindeyiz.

3.5. Dini İbadetler ile Covid-19 Korkusu ve Anksiyete

İbadetler dinlerin özünü oluşturduğu gibi aynı zamanda kriz ortamlarında inanan bireylere umut ve güven katarlar. Bu duruma bağlı olarak çalışmamızda dindarlığın en önemli göstergelerinden biri olarak kabul edilen ibadetlerle covid-19 korkusu ve anksiyete arasında korelasyon olup olmadığı ve varsa hangi yönde olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda "ibadetlerle covid-19 korkusu ve anksiyete arasında nasıl bir korelasyon vardır?" sorusu sorulabilir. Bu soruya cevap bulmak ve konuyla ilgili hipotezimizi test etmek için Korelasyon analizi yapılmıştır.

Tablo 5: İbadet Etme ile Covid-19 Korkusu ve Anksiyete Korelasyon Durumu

	Covid-19 Korkusu	Anksiyete	Beş Vakit Namaz Kılma	Ramazan Orucunu Tutma	Dua Etme	Yüzünden/ Ezbere Kur'an Okuma
Covid-19 Korkusu		,621** ,000 152	-,223** ,006 152	-,166* ,041 152		
Anksiyete	,621** ,000 152		-,209** ,010 152			
Beş Vakit Namaz Kılma	-,223** ,006 152	-,209** ,010 152		,516** ,000 152	,343** ,000 152	,631** ,000 152

62 M. Emin Köktaş, *Türkiye'de Dinî Hayat* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1993), 78, 215.

63 A.Ulvi Mehmedoğlu, *Kişilik ve Din* (İstanbul: Dem Yayınları, 2004), 135.; Yapıcı, *Ruh Sağlığı ve Din, Psiko-Sosyal Uyum ve Dindarlık*, 196.

Ramazan Orucunu Tutma	-,166* ,041 152		,516** ,000 152		,255** ,002 152	,359** ,000 152
Dua Etme			,343** ,000 152	,255** ,002 152		,444** ,000 152
Yüzünden/Ezbere Kur'an Okuma			,631** ,000 152	,359** ,000 152	,444** ,000 152	

Tablo 5'te *Covid-19 Korkusu ve Anksiyete* değişkenleri arasında pozitif yönlü güçlü bir korelasyon ($r = 0,621$) vardır. Diğer ikililer arasındaki korelasyonların zayıf olduğu görülmüştür.

Diğer taraftan *Covid-19 Korkusu ve Beş Vakit Namaz Kılma* ($r = -0,223$) ile *Ramazan Orucu Tutma* ($r = -0,166$) arasında negatif yönlü (orta seviyeli) bir korelasyonun olduğu görülmektedir. Ayrıca yine *Anksiyete ve Beş Vakit Namaz Kılma* ($r = -0,209$) arasında da negatif yönlü (orta seviyeli) bir korelasyonun olduğu görülmektedir. *Dua Etme* ve *Yüzünden/Ezbere Kur'an Okuma* değişkenleri arasında da herhangi bir ilişki görülmemektedir. Başka bir ifadeyle namaz ve oruç ibadetlerinin artması covid-19 korkusunun düşmesine neden olurken; anksiyete boyutunda ise sadece namaz ibadetinin artması bir düşmeye neden olmuştur; dua ve Kur'an okuma ile covid-19 korkusu ve anksiyete arasında ise herhangi bir değişiklik görülmemiştir. İbadetlerin tamamında ise görüldüğü gibi pozitif yönlü bir korelasyon vardır. Başka bir ifadeyle ibadetlerden birinin artmasının diğer ibadetlerin de artmasına neden olduğu görülmektedir.

Daha önce yapılan çalışmalarda da bireysel dindarlığın depresyon, kaygı, korku ve umutsuzluğun azalmasına neden olduğu görülmüştür. Mesela, Gürsu tarafından yapılan doktora çalışmasında, dindarlığın davranış boyutunun psikolojik sağlık alt ölçeklerinden depresyon, anksiyete, olumsuz benlik ile negatif yönde anlamlı ilişkiler olduğu görülmüştür.⁶⁴ Yine Şengül'ün yaptığı çalışmada dindarlığın bilgi-ibadet boyutu ile psikolojik sağlığın anksiyete boyutu arasında anlamlı negatif ilişkinin oldu-

64 Orhan Gürsu, *Ergenlik Döneminde Psikolojik Sağlık ve Dindarlık İlişkisi*, (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 257.

ğu görülmüştür.⁶⁵ Özetle ibadetlere devam etme oranı arttıkça, depresyon ve anksiyete gibi konularda düşüş yaşandığı söylenebilir. Ayrıca tüm bu bulgular “Katılımcılarda covid-19 ve anksiyete oranı ile beş vakit namaz kılma, Ramazan orucu tutma, dua etme ve yüzünden/ezbere Kur’an okuma arasında negatif yönlü ve anlamlı bir ilişki bulunmaktadır.” şeklindeki hipotezimiz kısmen desteklenmektedir.

3.6. Bireysel Dindarlık ile Covid-19 Korkusu ve Anksiyete

İnsanoğlu deprem, sel, hastalık vb. durumlar karşısında ne kadar aciz olduğunu yaşayarak öğrenmektedir. Bu tür sıkıntılar onu doğaüstü güçlere sığınmaya itmektedir. Başka bir ifadeyle her konuda olduğu gibi krizler karşısında da insanoğlu bir anlama arayışına girmektedir. Bu çerçevede bireysel dindarlık ile covid-19 korkusu ve anksiyete arasında nasıl bir ilişki vardır?” sorusu sorulabilir. Bu soruya cevap bulmak ve konuyla ilgili hipotezimizi test etmek için Regresyon analizi yapılmıştır.

Tablo-6: Bireysel Dindarlık ve Covid-19 korkusu arasındaki ilişki (Regresyon analizi, Enter metot)

R ²	ΔR ²	B	t	F	P
.239	.057	,-280	-3,009	9,053	.003
Bağımsız Değişken: <i>Bireysel Dindarlık</i>					
Bağımlı Değişken: <i>Covid-19 Korkusu</i>					

Tablo-6’da ki sonuçlara göre bireysel dindarlığın, covid-19 korkusu boyutunda çok anlamlı ve etkileyici olduğu görülmektedir. Zira beta katsayısı da bireysel dindarlık ile covid-19 korkusu arasında negatif ve olumlu bir ilişkinin olduğunu göstermektedir ($\beta=-.280, t=-3,009, p=.003$). Başka bir ifadeyle, bu sonuçlar bize bireysel dindarlığın artmasıyla birlikte covid-19 korkusunun azaldığını göstermektedir. Aynı şekilde Tablo 2’de benzer bir sonuç görülmektedir. Zira Tablo 2’de covid-19 korkusu boyutunda düşük ortalamaya sahip olan 55 ve üstü yaş grubu katılımcılarının aynı zamanda bireysel dindarlık boyutunda da en yüksek ortalamaya sahip yaş grubu katılımcılar oldukları görülmüştür. Başka bir ifadeyle bireysel dindarlık arttıkça covid-19 korkusu düşmekte, bireysel dindarlık düştükçe covid-19 korkusu artmaktadır. Daha önce veba ile ilgili yapılan

65 Fatma Şengül, *Dindarlık ve Ruh Sağlığı İlişkisi*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 147-148.

çalışmalarda da benzer sonuçlar görülmüştür. Mesela, İstek Ortaçağ'da Viyana merkezli olarak Avusturya'da yaşanan veba salgınlarının insanları daha dindarlaşmaya ittiğini aktarır.⁶⁶ Başka çalışmalarda da dindarlık artıka depresyon ve mutsuzluğun azaldığı görülmüştür.⁶⁷ Bu verilerden yola çıkarak, dindarlığın covid-19 korkusunu pozitif bir şekilde etkilediği söylenebilir. Böylece bireysel dindarlığın olumlu durumlar üzerinde artırıcı, olumsuz durumlar üzerinde ise azaltıcı etkisinin olduğu anlaşılmıştır. Aynı zamanda bu sonuçlar, "Katılımcılarda genel olarak bireysel dindarlığın yüksek olması covid-19 korkusu ve anksiyete düzeylerinin azalmasıyla olumlu etkiye sahiptir." şeklindeki hipotezimizi de desteklemektedir.

Tablo-7: Bireysel Dindarlık ve Anksiyete arasındaki ilişki (Regresyon analizi, Enter metot)

R ²	ΔR ²	B	t	F	P
.149	.022	,-155	-1.842	3,394	.067
Bağımsız Değişken: <i>Bireysel Dindarlık</i>					
Bağımlı Değişken: <i>Anksiyete</i>					

Tablo-7'deki sonuçlara göre bireysel dindarlığın, anksiyete boyutunda anlamlı olmadığı görülmektedir. Beta katsayısı da bireysel dindarlık ile anksiyete arasında olumlu bir ilişkinin olmadığını göstermektedir ($\beta=-.155$, $t=-1.842$, $p=.067$). Bu sonuçlara göre bireysel dindarlığın artmasıyla birlikte anksiyete boyutunda herhangi bir değişiklik görülmemektedir. Covid-19 boyutunda bireysel dindarlık pozitif bir katkı sağlarken anksiyete boyutunda ise pozitif bir katkı sağlamamıştır. Anksiyete korkudan biraz daha hafif, abartılmadığı takdirde sadece normal değil aynı zamanda işlevsel olduğundan dolayı bireysel dindarlık ile pozitif bir ilişkisi olmadığı düşünülebilir. Ayrıca bu sonuçlar, "Katılımcılarda genel olarak bireysel dindarlığın yüksek olması covid-19 korkusu ve anksiyete düzeylerinin azalmasına olumlu etkiye sahiptir." şeklindeki hipotezimizi desteklememektedir.

66 Yapıcı, *Ruh Sağlığı ve Din, Psiko-Sosyal Uyum ve Dindarlık*, 217-227.

67 Emrah İstek, "Avrupa'da Veba Salgını ve Salgında Din Faktörü (Viyana Örneği)", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 36/62 (Ekim 2017), 185.

Sonuç

2019 yılı sonunda Çin'in Hubei eyaletinin Wuhan kentinde ilk defa görülmeye başlayan covid-19 virüsü kısa bir zaman içinde dünyanın her yerinde yayılmıştır. Virüsün hızlı yayılmasıyla birlikte, ölüm oranlarında da artışlar görülmeye devam etmektedir. Covid-19'un hızlı yayılması ve ölüm oranlarındaki yükselişi insanlarda korku, kaygı ve paniğe neden olmuştur. Biz de bu gerçeği göz önünde bulundurarak, Kosova Cumhuriyeti'nde yaşayan bireylerden bir örneklem grubu üzerinde covid-19 korkusu, anksiyete ve bireysel dindarlık konusundaki düşüncelerini tespit etmeye çalıştık. Ayrıca bunun yanında covid-19 korkusu, anksiyete ve bireysel dindarlık ile bazı demografik değişkenlerden olan cinsiyet, yaş aralığı, ekonomik ve eğitim durumu arasındaki ilişkisi de ele alınmıştır.

Bu araştırma sonucunda elde edilen sonuçlar özetle şöyledir: Cinsiyet değişkeninin sadece anksiyete boyutunda anlamlı bir fark yarattığı görülmüş olmasına rağmen covid-19 korkusu ve anksiyete boyutunda kadın katılımcıların ortalaması erkek katılımcılara nazaran daha yüksek iken bireysel dindarlık boyutunda daha düşük olduğu görülmüştür. Diğer taraftan yaş değişkeni ile covid-19 korkusu, anksiyete ve bireysel dindarlık arasında anlamlı bir fark görülmemiştir. Ancak buna rağmen yaş artıka covid-19 korkusu ve anksiyete boyutunda bir azalma yaşanırken bireysel dindarlık boyutunda ise bir artış yaşandığı görülmüştür. Ekonomik değişkene baktığımız zaman, ekonomik gelire daha düşük sahip olan katılımcıların hem covid-19 korkusu hem de bireysel dindarlığı daha yoğun yaşadıkları tespit edilmiştir. Eğitim durumunun artmasıyla birlikte covid-19 korkusu ve anksiyete oranlarında azalma olduğu tespit edilmiştir. İbadetlerle ilgili sonuçlara baktığımız zaman, namaz ve oruç ibadetinin artması covid-19 korkusunun azalmasına; anksiyete boyutunda ise sadece namaz ibadetinin artması ile bir azalma olduğu görülmüştür. Dua ve Kur'an okuma ile covid-19 korkusu ve anksiyete arasında herhangi bir değişiklik görülmemiştir. Regresyon analiz sonuçlarına göre bireysel dindarlık ile covid-19 korkusu arasında negatif ve olumlu bir ilişkinin olduğu görülmüştür. Başka bir ifadeyle, bu sonuçlar bize bireysel dindarlığın artmasıyla birlikte covid-19 korkusunun azaldığını göstermektedir. Diğer taraftan Regresyon analiz sonuçlarına göre bireysel dindarlık ile anksiyete arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığı görülmüştür.

Sonuç olarak covid-19 ile ilgili yapılan bu çalışmada elde edilen so-

nuçlara göre covid-19 korkusu, anksiyete ve bireysel dindarlık konusunda katılımcıların tutumlarının farklılıktan çok benzerlik gösterdiği görülmüştür. Ayrıca, daha önce benzer kriz durumlarında olduğu gibi bizim çalışmamızda da korku, kaygı ve anksiyete oranlarında bir artış olduğu katılımcılar tarafından değerlendirilmiştir. Yine bireysel dindarlık konusunda da elde ettiğimiz sonuçlar ile daha önce yapılan çalışmalarda elde edilen sonuçlar arasında bir benzerlik tespit edilmiştir. Bu benzerlik dini inancın insana covid-19 pandemi krizi gibi diğer krizler karşısında da umut ve güven sağladığı sonucudur. Özetle bu ve buna benzer çalışmaların covid-19 karşısında bizlere doğru bilgiler sunarak daha güçlü kalmamızı sağlayacağı kanaatindeyiz. Bu çalışmanın, covid-19 konusunda yapılmış ilk çalışmalardan biri olduğunu düşünmekle birlikte alana naçizane bir katkı sağlayacağını umut ediyoruz.

Kaynakça

Argyle, Michael–Beit-Hallahmi, Benjamin. “Yaş ve Din”, çev. Abdurrahman Kurt, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (1992). 2-26.

Asmundso, Gordon - Taylor, Steven. “How Health Anxiety Influences Responses to Viral Outbreaks Like COVID-19: What All Decision-Makers, Health Authorities, and Health Care Professionals Need to Know”. *Journal of Anxiety Disorders* 71 (April 2020). 1-2. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2020.102211>

Ayten, Ali. “Din ve Sağlık: Bireysel Dindarlık, Sağlık Davranışları Ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi Üzerine Bir Araştırma”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 13/3 (2013). 7-31.

Bahadır, Abdülkerim. *İnsanın Anlam Arayışı ve Din*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 2011.

Bakioğlu, Fuat vd. “Fear of COVID-19 and Positivity: Mediating Role of Intolerance of Uncertainty, Depression, Anxiety, and Stress”. *International Journal of Mental Health and Addiction* (Mayıs 2020), 1-14. <https://doi.org/10.1007/s11469-020-00331-y>

Crosby, W. Alfred. *America's forgotten pandemic: The Influenza of 1918*. New York: Cambridge University Press, 2003.

Erdoğan, Fırat. *Üniversite Öğrencilerinde Allah İnancı ve Din Duygusu*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1977.

Ertuğay, Recep. “Covid-19 Koronavirüs Salgını Sürecinde Yaşlıların Örselenen Onuru ve Hadislerde Yaşlıların Konumu”. *Din ve Bilim – Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 3/1 (Haziran 2020), 51-62. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1175717>

Ertuğay, Recep. “Hz. Peygamber’in Hadislerinde Tedavî ve Karantina”, *Taras Shevchenko 5th International Congress on Social Sciences The Book of Full Paper*, 2020, 124-140.

Fangyuan, Tian vd. “Psychological Symptoms of Ordinary Chinese Citizens Based on SCL-90 During the Level I Emergency Response to COVID-19”. *Psychiatry Research*, 288 (Jun 2020). 1-9. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.112992>

Gashi, Feim. "Koronavirüse Yakalanmış Kişilerde Tedavi Döneminde Dini Başa Çıkmanın Etkisi". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Haziran 2020), 511-535. <https://doi.org/10.17859/pau-efd.735931>

Gencer, Nevzat. "Kovid-19 Sürecinde Yaşlı Olmak: 65 Yaş ve Üstü Vatandaşlar İçin Uygulanan Sokağa Çıkma Yasağı Üzerine Değerlendirmeler ve Manevi Sosyal Hizmet". *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 4/1 (2020), 35-42. <https://dergipark.org.tr/tushad>

Günay, Ünver. *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1999.

Gürsu, Orhan. *Ergenlik Döneminde Psikolojik Sağlık ve Dindarlık İlişkisi*, Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.

İstek, Emrah. "Avrupa'da Veba Salgını ve Salgında Din Faktörü (Vienna Örneği)". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 36-62 (Ekim 2017), 173-202. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tariharastirmalari/issue/47739/602992>

Kandemir, Fatih. "Bazı Demografik Değişkenler Bağlamında Covid-19 Pandemi Neslinin Dindarlık ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma". *Tokat İlmîyat Dergisi*, 8/1 (Haziran 2020). 99-129. <https://doi.org/10.5281/zenodo.38762000>

Karaca, Faruk. *Ölüm Psikolojisi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2000.

Karahasan, Fatoş. "Türk halkı koronavirüsle ilgili ne düşünüyor?" *cnnturk.com*. 19 Eylül 2020. <https://www.cnnturk.com/yazarlar/guncel/fatoskarahasan/turk-halki-koronavirusle-iligiline-dusunuyor>

Kirman, Fatma. "Sosyal Medya Salgın Psikolojisi: Algı, Etki ve Başa Çıkma". *Dünya İnsan Bilimleri Dergisi* 2 (2020), 11-44. <http://www.dergipark.org.tr/tr/pub/insan/issue/54793/736357>

Kılavuz, Aç Mehmet – Kılavuz, Esra. "Yaşlanma Döneminde Kayıplarla Başa Çıkma Manevi Danışmanlık Hizmetlerinin Önemi". *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*, ed. Ali Ayten vd., 17-38, İstanbul: Dem Yayınları, 2016.

Kılıç, S. Nilgün. "Covid-19 Küresel Salgınına Eko-Dini Tepkiler: Çevre Hareketleri Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme". *Karamanoğlu Mehmetbey*

Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 3/1 (Haziran 2020), 116-127. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/efad>

Kızılgeçit, Muhammet vd. *COVID19 Sürecinde Yaşlılarda Ruh Sağlığı ve Dini Başa Çıkma: Uygulamalı Bir Model Geliştirilmesi ve Etkililiğinin Test Edilmesi*, Atatürk Üniversitesi Bap, (Proje No: SBA-2020-8594), 2020.

Köktaş M. Emin. *Türkiye'de Dinî Hayat*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1993.

Kurt, Kroenke vd. "Anxiety Disorders in Primary Care: Prevalence, Impairment, Comorbidity, and Detection". *Annals of Internal Medicine* 146 (April 2007), 317-325. <https://www.researchgate.net/publication/6466355>

Küçükcan, Talip - Köse, Ali. *Doğal Afetler ve Din*. İstanbul; Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

Liu, Shuai vd., "Online mental health services in China during the COVID-19 outbreak". *The Lancet Psychiatry* 7/4 (2020). 17-18. [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(20\)30077-8](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(20)30077-8)

Mehmedoğlu, A.Ulvi. *Kişilik ve Din*. İstanbul: Dem Yayınları, 2004.

Nilüfer, A. Voltan vd., "Bireylerin Dindarlık Düzeylerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi". *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 12 (1996). 45-56.

Okumuş, Ejder. *Küresel Salgınlara Farklı Bakışlar*, Ankara: Eskiyei Yayınları, 2020.

Okumuş, Ejder. "Afetleri Çok Yönlü Okumanın Önemi". *Küresel Salgınlara Farklı Bakışlar*. ed. Ejder Okumuş. 13-47. Ankara: Eskiyei Yayınları, 2020.

Ok, Üzeyir - Gül Cirhinlioğlu, Fatma. *Dindarlık, Ruh Sağlığı ve Modernite*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2013.

Özyürek, Arzu - Atalay, Derya. "Covid-19 Pandemisinde Yetişkinlerde Yaşamın Anlamı ve Ölüm Kaygısı ile İyi Hali Arasındaki İlişkinin İncelenmesi". *TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi* 12746 (Haziran 2020). 458-472. <http://dx.doi.org/10.15189/1308-8041>

Pargament, I. Kenneth. *The Psychology of Religion and Coping*. New York; The Guilford Press, 1997.

Philip, R. Rajkumar. "COVID-19 and Mental Health: A Review of the Existing Literature". *Asian Journal of Psychiatry* 52 (April 2020). 1-4. <https://doi.org/10.1016/j.ajp.2020.102066>

Rashid, Tayyab. "Güvenli bir Mesafeden Bağlanmanın – Güçlü Yönlerimize Dayanan- 101 Yolu", *Kaygı Çağı- Salgın Zamanlarında Ruh Sağlığı*. ed. Kemal Sayar. 45-50. İstanbul: Kapı Yayınları, 2020.

Reger, A. Mark vd. "Suicide Mortality and Coronavirus Disease 2019—A Perfect Storm?". *Journal of the American Medical Association Psychiatry* (Nisan 2020). 1-2. <https://doi.org/10.1001/jamapsychiatry.2020.1060>

Sayar, Kemal. *Kaygı Çağı-Salgın Zamanlarında Ruh Sağlığı*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2020.

Spitzer, Robert vd. "A brief Measure for Assessing Generalized Anxiety Disorder: the GAD-7". *Arch Intern Med/Vol* 166 (May 2006), 1092-1097. <https://doi:10.1001/archinte.166.10.1092>

Sengül, Fatma. *Dindarlık ve Ruh Sağlığı İlişkisi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Taplamacıoğlu, Mehmet. "Yaşlara Göre Dinî Yaşayışın Şiddet ve Kefafeti Üzerinde Bir Anket Denemesi". *AÜİF Dergisi* 10 (1962). 141-151.

Thunström, Linda vd., "The Benefits and Costs of Using Social Distancing to Flatten the Curve for COVID-19". *J. Benefit Cost Anal* 11-2 (2020), 179-195. <https://doi.org/10.1017/bca.2020.12>

Tönbül, Özgür. "Koronavirüs (Covid-19) Salgını Sonrası 20-60 Yaş Arası Bireylerin Psikolojik Dayanıklılıklarının Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi". *Uluslararası Akademik Psikolojik Danışma ve Rehberlik Araştırmaları Dergisi* 2/2 (Haziran 2020). 159-174.

Wu, K. Kitty vd. "Posttraumatic Stress, Anxiety, and Depression in Survivors of Severe Acute Respiratory Syndrome (SARS)". *Journal of Traumatic Stress: Official Publication of The International Society for Traumatic Stress Studies* 18/1 (2005). 39-42.

Yapıcı, Asım, "Kovid-19 Küresel Salgına Dini ve Din Dışı Yüklemeler: Tanrı'nın Gazabı mı, İnsanın Suçu mu?", *Küresel Salgınlara Farklı Bakışlar*, ed. Ejder Okumuş. 117-169. Ankara: Eskiyei Yayınları, 2020.

Feim Gashi

Xin, Bo Hai vd. "Posttraumatic stress symptoms and attitude toward crisis mental health services among clinically stable patients with COVID-19 in China". *Psychological Medicine* (Mart 2020). 2. <http://doi.org/10.1017/S0033291720000999>

Xiang, Yu-Tao vd. "Timely mental health care for the 2019 novel coronavirus outbreak is urgently needed". *Lancet Psychiatry* 7/3 (2020). 228-229. [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(20\)30046-8](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(20)30046-8)